

5. Майсак Т. А. Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции / Т. А. Майсак. – Москва : Изд-во «Языки славянских культур», 2005. – 480 с.
6. Bybee Joan L. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World / J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca. – Chicago : The University of Chicago Press, 1994. – 398 p.
7. Dahl Östen. The Growth and Maintenance of Linguistic Complexity / Ö. Dahl. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 2004. – 346 p.
8. Heine Bernd. World Lexicon of Grammaticalization / B. Heine, T. Kuteva. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 387 p.
9. Hock Hans H. Language History, Language Change and Language Relationship: an Introduction to Historical and Comparative Linguistics / H. H. Hock, B. D. Joseph. – Berlin/New York : Mouton de Gruyter, 1996. – 602 p.
- Mulder Walter De. Definite Articles [Електронний ресурс] / W. De Mulder, A. Carlier // The Oxford Handbook of Grammaticalization / Ed. by H. Narrog and B. Heine, 2011. – Режим доступу : http://www.lattice.cnrs.fr/IMG/pdf/Handbook_gramma.2010.pdf

УДК 811.161.2'276.6:62

Д. С. Сіліна,

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Донецьк

ЯВИЩЕ ПОЛІСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КОКСОХІМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу полісемії в українській коксохімічній термінології. Проаналізовано основні типи багатозначних лексем у системі коксохімічної метамови, з'ясовано причини виникнення полісемічних термінів, джерела їхнього поповнення та особливості функціонування.

Ключові слова: термін, коксохімічна термінологія, полісемія.

THE PHENOMENA OF POLYSEMY IN UKRAINIAN BY-PRODUCT COKING INDUSTRY TERMINOLOGY

This article is dedicated to polysemy analysis in the Ukrainian by-product coking industry terminology. It analyses the main types of polysemantic lexemes within the by-product coking industry meta-language were analysed, and clarifies the reasons for polysemic terms formation, the sources of their supply and functioning peculiarities. Polysemy as a semantic phenomenon is absolutely typical of the Ukrainian by-product coking industry terminology. This research has shown that polysemy confirms the close link between terminology vocabulary and common language lexical-semantic system, which indicates that they had been developing according to common laws. The semantic structure of a polysemic term is a sort of a microsystem with special links between separate conceptual meanings. Polysemy is more or less typical of all semantic classes of Ukrainian by-product coking industry terms. Polysemy is a feature of both words and word combination terms which, however, rarer happen to be polysemantic. Polysemantic processes within the terminology system are, on the one hand, a confirmation of development of the notional system of a certain field of knowledge, and on the other hand, a manifestation of the language economy. It is the context that efficiently guarantees successful functioning of polysemic terms. Based on the analysis of the field of use of the polysemic lexemes available within the terminology system, internal industry polysemy, inter-industry polysemy, and general language polysemy have been distinguished.

Key words: term, by-product coking industry terminology, polysemy.

ЯВЛЕНИЕ ПОЛИСЕМИИ В УКРАИНСКОЙ КОКСОХИМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Статья посвящена анализу полисемии в украинской коксохимической терминологии. Проанализировано основные типы многозначных лексем в системе коксохимического метаязыка, выяснено причины возникновения полисемических терминов, источники их пополнения и особенности функционирования.

Ключевые слова: термин, коксохимическая терминология, полисемия.

Полісемія є органічною властивістю людської мови, що, з одного боку, визначає можливості людського мислення пізнавати світ, а з другого – представляє цей світ економним способом, номінуючи нові поняття вже використаними в обігу мовними одиницями.

Як зазначає А. Уфімцева, багатозначність – це прояв тієї внутрішньої закономірності будови мови, яка пов'язана з обмеженням за необхідності набором одиниць і з абсолютною достатністю щоразу конкретних умов висловлювання (слово-сполучення, контекст), які дозволяють кожному слову функціонувати тільки в одному-єдиному значенні в конкретному комунікативному акті [10].

Під полісемією розуміють функціонування слова в кількох різних значеннях, обов'язково пов'язаних між собою певними відношеннями, лініями семантичного розвитку [9, с. 131]. Полісемічні відношення в термінології – це внутрішньо пов'язані між собою значення однієї термінологічної одиниці, які, передаючи істотні ознаки двох або більше понять певної галузі пізнання (або кількох близьких), мають однакові спеціальні семи [7, с. 66]. Наприклад, лексема *шахта* має значення: 1) система підземних споруд, де добувають корисні копалини або провадять якісь роботи, та будівель на поверхні; 2) вертикальна подовжена порожнина у деяких конструкціях (ліфтах, турбінах тощо) [1, с. 1615]. Спільна сема – «вертикальна порожнина».

Проблема полісемії термінологічної лексики неодноразово порушувалася в наукових працях Л. Веклинець, В. Даниленко, Л. Симоненко, Л. Туrowsької. Терміни-полісеманти в різних галузях науки описувалася І. Волковою, Н. Нікуліною, Б. Стецюком, О. Тур, І. Ярошевич та ін.

Проблема полісемії в коксохімічній термінології, як і в будь-якій іншій, є вкрай важливою, тому що пов'язана з точністю опису наукових і технічних понять. Вплив загальнономовних процесів на термінологію є беззаперечним фактом, адже притаманна загальнономовній лексиці полісемія зустрічається і в галузевих терміносистемах. Актуальність нашого дослідження визначається необхідністю вивчення полісемії в українській термінології коксохімічної промисловості як частини загальнолітературної мови.

Мета статті полягає в лінгвістичному аналізі полісемічних термінів сучасної української коксохімічної термінології.

Передумовою розвитку багатозначності є рухомість структури лексичної одиниці, завдяки якій знак набуває нового змісту на основі подібності (метафора) чи суміжності (метонімія) цього поняття з іншими.

Полісемантичне слово не є просто сукупністю номінативних одиниць, що мають однаковий фонемний склад і семантично пов'язані значенням. Усі значення в багатозначному слові перебувають у певних зв'язках та виступають мікро-системою з чіткою організацією складових частин. М. Кочерган називає семантичну структуру полісемантичного слова

«польовою структурою з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією» [4, с. 128]. У центрі поля, так званому ядрі, перебуває головне значення, яке є опорою й суспільно усвідомленим фундаментом усіх інших значень та називається прямим номінативним [5, с. 25].

Багатозначність термінів зумовлена екстралінгвістичними та суто лінгвістичними причинами. Ми вважаємо, що позамовні чинники, які сприяють розвиткові полісемії в загальноновживаній мові, викликають появу цього явища і в коксохімічній термінології. Екстралінгвістичні причини (соціальні, суспільно-політичні, культурно-історичні, науково-технічні тощо) пов'язані зі схильністю людського мислення до систематизації та узагальнення знань про явища реальної дійсності.

Серед інтралінгвістичних причин С. Гриньов-Гриневиц виділяє наступні:

1) поява нового поняття, що має подібні риси з поняттям, названим цим терміном;

2) розвиток і видозміна поняття, що викликають необхідність в розщепленні семантики терміна, що його називає [3, с. 98].

Виділяємо наступні групи полісемічних коксохімічних термінів:

1. **За характером семантичної мотивації** між прямим та похідними значеннями розрізняємо три основні типи полісемії:

1) радіальну (усі похідні (непрямі) значення походять безпосередньо від одного основного (прямого), тобто вмотивовані ним і безпосередньо пов'язані з ним);

2) ланцюжкову (кожен наступне значення є похідним від попереднього, умотивовується ним і вмотивовує наступне);

3) радіально-ланцюжкову, яка поєднує в собі два названих вище типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність [5, с. 26]. Цей різновид є найпоширенішим у загальноновживаній лексиці.

2. **За структурним складом:**

1) терміни-слова (*оператор, розряд, цементування* та ін.);

2) терміни-словосполучення (*конвеєрна стрічка, критична маса* тощо).

Багатозначні терміни-слова є непохідними (*кери, модуль, шлак* і под.) і похідними (*колодка, мультипроцесор, поновлення* та ін.). Підкреслимо, що серед похідних мало складних термінів, оскільки кожен терміноелемент уточнює семантику всієї одиниці. Багатозначні терміни-словосполучення найчастіше двокомпонентні (*панель керування, робоча станція* тощо) і трикомпонентні (на зразок *ємність каналу зв'язку*). Полісемічних відношень у аналітичних термінах, які складаються з чотирьох і більше компонентів, нами не виявлено.

Серед термінів-абревіатур також не зафіксовано полісемічних одиниць, можливо, через те, що абревіатура – це згорнуте словосполучення, а ми переконалися, що термінам-словосполученням властива переважно моносемія.

Отже, спостерігається тенденція: чим складніший план вираження терміна, тим менше в нього можливостей мати кілька значень.

3. **За кількістю значень:**

1) двозначні або бісемічні (*відбілювання, гаситель, депо, диполь, емульгувати, електрод, завантажувач, заглушка* та ін.);

2) тризначні (*агломерація, галтель, дорн, клінкер, марка, рефлектор, штиндель* тощо);

3) чотиризначні (*агент, габарит, девіація, прохід, реакція, режим* і под.);

4) п'ятизначні (*проба, ремонт, тепло, тяга* тощо).

Таким чином, багатозначність в українській коксохімічній термінології має досить обмежений кількісний вияв у семантичних структурах термінів, на відміну від загальноновживаних слів, які можуть мати велику кількість значень.

4. **За морфологічною природою (частининомовним вираженням):**

1) іменники (*базування, копіювання, оксидація, стопор* та ін.);

2) дієслова (*автоматизувати, ізолювати, шлюзувати* і под.);

3) прикметники (*аварійний, автомобільний, механічний* тощо).

Якщо в загальноновживаній мові найчастіше полісемічними бувають дієслова та іменники, то в українській коксохімічній термінології полісемічні відношення поширені насамперед серед іменникових термінів (оскільки, як вже було з'ясовано, іменники превалюють у цій термінології), значно менше – серед дієслівних, ще менше властива багатозначність прикметниковим одиницям.

5. **За походженням:**

1) питомі (*відбілювання, збагачувач* і под.);

2) запозичені (*детандер, дефлаграція, комплекс, фільтр* та ін.);

3) полісемічні терміни, що складаються з національних та чужомовних терміноелементів (*автозавантаження, електрозварювання* тощо).

6. **За сферою використання** полісемічні коксохімічні терміни можна згрупувати за трьома ознаками:

1) внутрішньогалузеві (*агрегат, клінкер, шлам* та ін.);

2) міжгалузеві (*вентиль, верстат, газ, шлак* і под.);

3) загальномовні (*вміст, вугілля, фільтр* тощо).

Міжгалузевими полісемантичними термінами вважаємо терміноодиниці, що мають два і більше значень та використовуються в межах декількох технічних галузей. Таких номінацій науковці радять уникати, більш ретельно відслідковуючи значення слів і ступінь використання слова в суміжних терміносистемах. Д. Лотте зауважує, що «при створенні нового терміна потрібно враховувати можливості використання певного слова як терміна або терміноелемента в цій термінології, у загальнотехнічній або спорідненій галузевій, а також детально проаналізувати вкладене в слово значення» [6, с. 21].

Терміни, які входять до терміносистем різних галузей, існують незалежно від одного, адже відрізняються сферами використання. У межах однієї термінової системи термін може бути однозначним (П. Денисов називає це явище «відносною однозначністю»). Такі терміни в мовознавчій літературі розглядають по-різному: одні вчені (О. Реформатський) вважають їх омонімами, інші (Д. Лотте) – полісемантичними словами.

Полісемія, яка є однією з форм економії мовних засобів, виникає в результаті термінологізації слів літературної мови (пор. *головка, ключ*) або як наслідок семантичних змін самих коксохімічних термінів.

У галузі функціонування термінології можливе вживання слова як в термінологічному значенні, так і в нетермінологічному. Такий прояв неоднозначності спостерігається у термінолексичі досить широко, особливо на етапах її формування, і зберігається протягом усього розвитку. Наприклад, слова *ніс, підшва, щока* та ін. зустрічаються в спеціальному і звичайному значенні. У загальнономовному значенні вказані слова виступають назвами частин людського тіла, у спеціальному – як терміни, наприклад: *підшва рейки* [8, с. 284], *щока затискна* [8, с. 634].

Як свідчить проведений нами аналіз, багатозначність може бути властива термінам усіх розрядів. Однак слід підкреслити, що полісемічні відношення поширені в семантичних розрядах коксохімічної термінології неоднаково: частіше вони

розвиваються в термінів, які називають пристрої, прилади, деталі тощо (*балансир, балон, буфер, вентиль, дефлектор, комутатор, конденсатор, реактор, рефлектор, стопор, фідер* тощо), а також виробничі дії та процеси (*вольфрамвання, газифікація, дегазація, детонація, дефлаграція, калібрування, комутація* та ін.), рідше – у термінологічних назв одиниць виміру (*ампер, вага, гамма, градус* тощо.), професій та спеціальностей технічної галузі (*волоочильник, оператор, підрильник* і под.), що можна пояснити особливостями творення та функціонування таких термінів.

Д. Лотте підкреслював, що категоріальної багатозначності (перенесення типу: дія – результат дії, дія – місце дії, процес – явище, матеріал – виріб тощо) дуже важко позбутися, проте наполягав на усуненні будь-якого прояву неоднозначності [6, с. 40]. «Багатозначність термінів, – зазначав мовознавець, – створює неточність системи, тому особливу увагу слід звертати на усунення всіх багатозначних термінів або залишати біля того чи іншого терміна лише одне значення» [6, с. 15]. Інші дослідники вважали, що в уявній ідеальній системі з однозначними термінами завжди лишатиметься обумовленість відношень властивостями співвідносних предметів і реальною ситуацією, хоча важко уявити, що вона не буде зруйнована розвитком відповідної науки.

Так, термін *футеровка*, який подається в одному значенні – предметному [1, с. 1561], проте відомо, що з моменту появи його в українській термінології він вживався у двох значеннях – предмет і процес за дієсловом футерувати. Але це зовсім не означає, що в сучасній науковій літературі цей термін є однозначним. Прикладом для підтвердження цього буде такий контекст: «Підвищення стійкості досягається при застосуванні «комбінованої» **футеровки**, коли основну її частину виконують із смолодоломіту, а місця найбільшого зносу – з більш стійких вогнетривів. Так, хороші результати одержані **при футеровці** горловини випаленими вогнетривами, просоченими смолою, та при викладанні сталевипускного отвору блоками» [2, с. 81].

Наведемо приклади полісемічних термінів в контексті і поза ним:

Горно – 1) найпростіша металургійна піч; 2) нижня частина шахтної плавильної печі, де відбувається горіння палива; 3) піч, що використовується для нагріву ковальських заготовок та штампувань в індивідуальному господарстві; 4) піч [1, с. 255].

Крім того, що термін *горно* поєднує в собі вказані значення, він ще виступає домінантою складеного терміна *запальвальне горно*. За тенденцією до скорочення складених термінів у процесі їх функціонування семантична ємкість даного терміна збільшується. Наприклад: «Довжину **горна** для агломераційної машини даного розміру за прийнятим видом палива для запалення можна визначити...», або: «Крім цього, **горно** устатковане всіма необхідними приладами контролю за роботою кожної секції горна» [2, с. 220].

Плавка – 1) процес переробки матеріалів у плавильних печах з отриманням кінцевого продукту в рідкому вигляді; 2) окремий одноразовий цикл процесу плавки, а також отриманий в результаті цього продукт [1, с. 977].

Замикання шва (при зварюванні плавленням): 1) виконання кінця кільцевого шва; 2) місце сполуки кінцевої і початкової ділянок шва [1, с. 405].

Магнітне дуття: 1) при дуговому зварюванні – діяння на дугу свого поля зварювального струму і феромагнітних мас, що утруднює виконання зварювання; 2) ефект, заснований на взаємодії стороннього магнітного поля і поля струму електричної дуги під дією стороннього поля [1, с. 332].

Виліт (у контактних машинах): 1) відстань від передньої стінки станіни до зовнішньої крайки затискної губки; 2) відстань від передньої станіни до осі електродів точкової шовної машини [1, с. 139].

Багатозначністю характеризується термін *ванна* в такому контексті: «Нагрів всієї маси металу у **ванні** сталеплавильної печі залежить від конвективної теплопередачі, яка збільшується з підсиленням барботажу ванни, зумовленого бульбашками окису вуглецю, які піднімаються» [2, с. 85].

Найчастіше зазначається, що термін не потребує контексту, тому що він повинен бути зрозумілим і без нього. Але таке положення не слід абсолютизувати, оскільки в термінології контекст важливий, адже зміст будь-якого терміна розкривається саме через його функціонування. Зазначене стосується тих термінів, яким властиве явище категоріальної багатозначності. Сутність вказаного явища полягає в тому, що зміст поняття складається з ознак, які належать одночасно декільком категоріям. Частіше за все це спостерігається у зв'язках: якості і величини, процесу і величини, явища та величини, процесу і явища. Контекст у спеціальній літературі є реальним виходом для подолання категоріальної багатозначності.

Дослідження доводять, що полісемія – це закономірне явище в українській термінології, зокрема в терміносистемі коксохімії. Звичайно, полісемічні відношення в терміносистемах дають змогу економно використовувати мовні ресурси, проте ускладнення семантичної структури термінологічних одиниць заважає правильному розумінню й перекладу термінів. Подальше зменшення багатозначних одиниць в українській науково-технічній термінології, на нашу думку, є одним із першочергових завдань сучасних термінологів.

Отже, явище багатозначності виникає в термінології в цілому за тими самими законами, як і в загальноживаній мові, що доводить зв'язок останньої з українською коксохімічною термінологією. Полісемія в коксохімічній термінології є наслідком дії процесу перенесення значення у двох площинах: усередині терміносистеми (таким чином утворюється більшість однослівних двозначних термінів) і в результаті метафоричного чи метонімічного перенесення значення із загальноживаного слова на спеціальне.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. Бусел В. Т.]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Воскобойніков В. Г. Загальна металургія / В. Г. Воскобойніков, В. О. Кудрін, А. М. Якушев – К. : Держвидав, 1979. – 320 с.
3. Гринев-Гриневич С. В. Введение в терминоведение / С. В. Гринев-Гриневич. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 304 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с.
5. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища шк., Вид-во при Харк. ун-ті, 1977. – 114 с.
6. Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. Лотте. – М., 1961. – 158 с.
7. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Дис... к. ф. н.: 10.02.01 / Михайлова Тетяна Віталіївна. – Харків, 2002. – 218 с.
8. Русско-украинский технический словарь [уклад. : Н. М. Матийко, А. М. Матийко]. – К. : Держвидав техн. літер. УРСР, 1961. – 648 с.
9. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева; Отв. ред. Т. Л. Канделаки. Изд. 6-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 248 с.
10. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы / А. А. Уфимцева. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.